جي ايم سيد جي ڪتاب

پاڪستان: ماضي، حال ۽ مستقبل

جي مهاڳ تي ناقدانه نظر

قربان علي بگٽي

سائين جي - ايم - سيد جي ڪتاب جي

مهاڳ تي ناقدانه نظر

اڳتي قدم پبليڪيشن وارن طرفان (جي- ايم سيد) نمبر شايع ٿيو آهي. ان ۾ سنڌ جي هن بزرگ سياستدان جي ڪارنامن ۽ قربانين جو تفصيلي ذڪر ملي ٿو.

صفحه نمبر ٣٩ تي انڪشاف ڪيو ويو آهي ته محترم شاهه صاحب جن "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هڪ طائرانه نظر" نالي ڪتاب لکيو آهي، ان جو پيش لفظ پڻ سائين جي- ايم سيد صاحب جو لکيل آهي جو اڳتي قدم ۾ ڇپيل آهي. سن جي سائين جو لکيل مهاڳ به هڪ وڏو سياسي دستاويز آهي. سنڌن خيالات جو نچوڙ هي آهي ته پاڪستان ٺاهي مسلمانن وڏي غلطي ڪئي آهي. اسان ان وقت به هن نئين ملڪ جي وجود ۾ اچڻ جي سخت مخالفت ڪئي هئي، پر عوام ان تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو ۽ اسان سواءِ آواز اٿارڻ جي ٻيو ڪجهه نه ٿي ڪري سگهياسين. پاڪستان جو ٺهڻ بقول علامه آءِ آءِ قاضي رح جي هندو جي خوف تي مبني هو. موت کان نه ڊڄڻ وارن مسلمانن جي شان جي خلاف هو. پاڪستان جي نظريه مطابق ملڪ جي ورهاست تاريخ جي مسلم روايتن ۽ قانون فطرت جي حقيقتن خلاف هئي. تاريخ جي ڄاڻن کي معلوم آهي ته مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ڪري ڪهڙا ويل وهيا آهن ۽ مذهبي بنيادن تي تقسيم کي قبول نٿو ڪجي. مسلمانن جي جداگانه قوميت وارو نظريو غلط ۽ فرسوده آهي ۽ مذهبي نظام حڪومت ڏوڪو آهي وغيره.

شاه صاحب پاڻ کي جذباتي انسان لکيو آهي ۽ جديد دور جي ماهرين نفسيات خاص طرح پروفيسر وليم جيمس جي چوڻ مطابق، هڪ جذباتي ماڻهو گهڻو ڪري ڪاوڙيل ۽ چيڙاڪ طبيعت جو هوندو آهي ۽ تضاد (Inconsistency) جو شڪار ٿيندو آهي. اهو ئي شايد سبب هجي جو متعلوي سادات خاندان جو هي چشم و چراغ هر حڪومت جو معتوب پئي رهيو آهي ۽ ڪي ماڻهو ان کي شاهه صاحب جي اصول پرستيءَ سان تعبير ڪن ٿا.

جيئن مون مٿي عرض ڪيو ته سائين جي ايم سيد جي خيالن

جو نچوڙ هي آهي تہ پاڪستان مسلمانن، هندو جي خوف ڪري مذهب ۽ سياست کي ملائي ڇڏيو آهي. اسان ان وقت ان جي خلاف آواز اٿاريو پر ماڻهن ان تي ڪو ڌيان نہ ڏنو.

جوابا عرض آهي تہ پاڪستان ڪانگريس ۽ ان جي صدر پنڊت نهرو جي تنگ نظري، ضد ۽ هٺ ڌرميءَ ڪري ٺهيو. مسلم ليگ ۽ قائد اعظم انتهائي ڪوشش ڪئي تہ ڪانگريس سان ڪو پرامن تصفيہ ٿئي ۽ ان اخلاص جو مظاهرو جون ١٩٤٦ع ۾ مسلم ليگ جي طرفان "ڪئبينيٽ مشن پلان" کي منظور ڪرڻ ۾ آهي، جنهن ۾ انگريزن طرفان هندستانين کي اقتدار منتقل ڪرڻ لاءِ متحده هندستان لاءِ "هڪ آئين ساز اسيمبلي" وجود ۾ اچڻي هئي ۽ ان تي هي ڪم سونپيل هو تہ فيڊرل يونين لاءِ مواصلات، دفاع، ۽ ٻاهريان معاملا هجن باقي ڪاتا صوبن جي حوالي ٿيڻا هئا جن جي اي، بي، سي وارگروپنگ، اي گروپ ۾ هندو اڪثريت وارا صوبا، بي گروپ ۾ مسلم اڪثريت وارا علائقا جهڙوڪ: پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ برٽش بلوچستان ۽ سي گروپ ۾ بنگال ۽ آسام جي پرڳڻن کي شامل ڪرڻ جي سفارش ڪئي وئي هئي. مسلم ليگ ان طويل الميعاد پلان کي منظور ڪري آزاد پاڪستان واري اسڪيم تان هٿ ڪنيو هو. ڪانگريس مهاتما گانڌي سميت ڪئبينيٽ مشن کي قبول ڪيو ۽ ان پٺاندر اقتدار جي منتقلي ٿيڻ واري هئي. پر اوچتو ان وقت ڪانگريس جي صدر جواهر لال نهروءَ ١٠ جولاءِ ١٩٤٦ع تي ڪئبينيٽ مشن جي مجيل پلان خلاف غيرذميوارانہ بيان ڏنو، نتيجو اهو نڪتو تہ مسلم ليگ مذڪوره پلان کي رد ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي ۽ ١٦ آگسٽ ١٩٤٦ع تي پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ ڊائريڪٽ "ايڪشن" ڏينهن ملهائڻ لاءِ مسلمانن کي اپيل ڪئي هئي. ان تاريخي حقيقت جي سڀ ڪنهن کي خبر آهي. پنهنجي موقف جي وضاحت لاءِ بطور دليل ڪيترين ئي شخصيتن کي پيش ڪندس جن ۾ سرفهرست ڪانگريس جي وڏي ليڊر مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم جو نالو آهي.

١- مولانا ابوالڪلام آزاد

مولانا جي شخصيت ڪنهن بہ تعارف جي محتاج نہ آهي. سائين جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب "جديد سياست جا نورتن" ۾ هن جي بيحد تعريف ڪئي آهي. پنهنجي نئين ڪتاب جي زيرتبصره مهاڳ ۾ پڻ اعتراف ڪيو اٿس تہ مسلمانن جي شاندار ماضي بابت

مولانا آزاد رح جا مضمون پڙهي هو خلافت تحريڪ ۾ شامل ٿيو. مولانا جي علم و فضل کان سنڌس مخالفن کي بہ انڪار نہ آهي. پاڻ "آفتاب آمد دليل آفتاب" جي مصداق آهن. ڪانگريس جا صدر سال بسال چونڊبا هئا پر هي اعزاز شايد مولانا کي ئي آهي جو هو ١٩٣٩ع کان ١٩٤٦ع ساندهہ ستن سالن تائين هن تنظيم جو صدر رهيو آهي. ٻي مهاڀاري لڙائي لڳڻ سان جڏهن هٽلر (جون ١٩٤١ع ۾) روس تي حملو ڪيو ۽ جنگ وڏي پيماني تي ڦهلجي وئي، تڏهن امريڪي صدر روزويلٽ، چرچل تي زور آندو تہ جنگ ۾ اتحادين جي ڪاميابي لاءِ اهو ضروري آهي تہ هندستان جي ليڊرن، سياسي جماعتن ۽ عوام کي اعتماد ۾ وٺجي. چرچل سرڪار روز ويلٽ جي مشوري تي عمل ڪري سراسٽئفورڊ ڪرپس کي ان مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ١٩٤٢ع ۾ هندستان موڪليو هو. ڪانگريس جي پاران مولانا آزاد وائسراءِ جي ايگزيڪٽو ڪائونسل جي ٺهڻ متعلق ڳالهيون ڪيون، جن جو اختتام ناڪامي تي ٿيو. مولانا هندستان جي حق خود اختياري ۽ آزادي ملڻ لاءِ ضمانت طلب ڪني هني جا ڪرپس جي وس ۾ نہ هئي. هن جي مشن جي ناڪاميابي کان بعد مهاتماگانڌي "هندستان ڇڏي وڃو" (Quit India) جي تحريڪ هلائڻ لاءِ فيصلو ڪيو. جنهن ڪري انگريزن آگسٽ ١٩٤٢ع ۾ ڪانگريس کي غيرقانوني جماعت قرار ڏئي سيني ليڊرن کي گرفتار ڪري جيل ۾ وجهي ڇڏيو. مولانا آزاد کي بہ بمبئي جي وڪيل پولاڀائي جي جاءِ تان گرفتار ڪري احمد نگر جيل ۾ بند ڪيو ويو، جتان هو جون ١٩٤٥ع ۾ رها ٿي وائسراءِ فيلڊ مارشل ويول (Wavel) جي ڪوٺايل ڪانفرنس شملا ۾ شرڪت ڪيائين.

شملا ڪانفرنس ۾ مولانا ڪانگريس جي صدر جي حيثيت سان ويو ۽ قائداعظم مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت سان، پر ٻنهي ليڊرن جي وچ ۾ ڪا مفاهمت جي راهہ هموار ٿي نہ سگهي ۽ شملا ڪانفرنس جي ناڪاميءَ جو اعلان ٿيو. انهيءَ عرصي ۾ جنگ جي خاتمي کان پوءِ، برطانيہ ۾ چونڊون ٿيون، جنهن ۾ ليبر پارٽي ڪامياب ٿي ۽ چرچل ۽ سنڌس ڪنزرويٽو پارٽي کي شڪست آئي هئي. ليبر پارٽيءَ جو مسٽر انٽلي وزيراعظم ٿيو. ١٧ فيبروري ١٩٤٦ع تي لارڊ پيٿڪ لارنس پارليامينٽ ۾ اعلان ڪيو تہ هندستان جي آزاديءَ جي سلسلي ۾ ليبر گورنمينٽ هڪ ڪئبينٽ مشن موڪلڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ان جا ٽي ميمبر هر ـ هڪ ١- پيٿڪ لارنس ٢- سرسٽيفورڊ ڪرپس ٣- مسٽر اي. وي اليگزينڊر هوندا. اعلان مطابق ڪئبينٽ مشن جو وفد ٢٣ مارچ ١٩٤٦ع تي هندستان

پهتو ۽ هندستان جي سياسي ليڊرن سان طويل مذاڪرات ڪيائين. ان جي مڪمل روئداد مولانا آزاد پنهنجي ڪتاب "هندستان جي آزادي" (India wins freedom) ۾ لکي آهي. هي ڪتاب Orient (Longman) وارن ڪلڪتي مان شايع ڪرايو آهي ۽ مون وٽ ١٩٦٠ع وارو ايڊيشن آهي جنهن جا حوالا ڏيندس. مولانا لکي ٿو، "انهيءَ ڳالهه کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ پيو سگهي تہ بحيثيت هڪ گروهہ جي مسلمان پنهنجي مستقبل لاءِ سخت بيقرار ۽ پريشان هئا. مسلمانن جيءَ اڪثريت وارن صوبن ۾ تہ ڪين ڪو فڪر لاحق ڪونہ هو. پر مجموعي طرح سان سڄي هندستان ۾ مسلم آبادي اقليت ۾ هجڻ ڪري انهيءَ خوف ۾ مبتلا هئي تہ هڪ آزاد هندستان ۾ سندن حقن جي حفاظت ڪانہ ٿي سگهندي. مون هن مسئلي تي لڳاتار ڳوڙهو ويچار ڪيو ۽ آخر ان نتيجي تي پهتس تہ اهڙيءَ حالت ۾ پوريءَ دنيا ۾ هي رواج آهي تہ مرڪز کي گهٽ اختيارات ملڻ کپن." (صفحہ ١٣٩- ١٤٠) اڳتي لکي ٿو، "مون ڏٺو تہ هندستان لاءِ وحداني طرز جي نہ پر وفاقي (Federal) قسم جي آئين جي ضرورت آهي. دستور اهڙو ناهجي جنهن ۾ صوبن کي ڪافي ڪاتن بابت خودمختاري بہ حاصل ٿئي ۽ قومي وحدت کي بہ ڇيهو نہ رسي". (صفحہ ١٤٠) هن اسڪيم جي وضاحت ڪندي مولانا لکي ٿو تہ، "مون لاءِ اها ڳالهہ صاف ٿي وئي تہ بچاءُ، مواصلات ۽ ٻاهرين معاملن وارا ڪاتا مرڪز جي حوالي ڪجن. انهن محڪمن کي صوبن جي حوالي ڪرڻ سان وفاق جو مقصد ئي فوت ٿي ويندو. مٿين ڪاتن کان سواءِ باقي سڀ ڪاتا صوبن جي سپرد ٿين. البتہ هڪ ٽئين لسٽ اهڙن ڪاتن جي بہ تيار ڪجي، جنهن لاءِ صوبائي اسيمبليون مجاز هجن تہ اهي ڪاتا پاڻ وٽ رکن يا مرڪز جي حوالي ڪجن. ۽ اهڙي جوڙجڪ ٺهڻ سان مسلمانن جا خدشات دور ٿي سگهن ٿا. ٻيو ڪو طريقو ڪونہ آهي." (صفحہ ١٤٠)

ڪئبينٽ مشن وارن سان ملاقات جو ذڪر ڪندي مولانا لکي ٿو، "منهنجي ڪئبينٽ مشن جي وفد سان پهرين ملاقات ٦ اپريل ١٩٤٦ع تي ٿي، جنهن ۾ مشن جي طرفان زيرترتيب سوالن تي بحث ٿيو. ان مان پهريون سوال هندستان جي فرقيوارانہ مسئلي بابت هو. جڏهن مشن وارن هن مسئلي جي حل بنسبت منهنجي راءِ ورتي تہ مون اڳ پنهنجو ناهيل فارمولا ڪين ٻڌايو تہ مرڪز کي لازمي ڪاتن مان ٿورا ۽ ان سان گڏ ڪي اختياري ڪاتا پڻ سپرد ڪيا وڃن. هي حل ٻڌي لارڊ پيٿڪ لارنس چوڻ لڳو تہ في الحقيقت فرقيوارانہ مسئلي جي نيبرڻ لاءِ توهان هڪ نئين راهہ ڏسي رهيو آهيو. ڪرپس مون واري

اسڪيم ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ دير تائين مون کان اڏي پڇا ڪندو رهيو." (صفحہ ١٤١ع) هن ئي صفحي تي مولانا لکي ٿو ، "ڪئبينٽ وارن سان پنهنجي ٿيل ڳالهين جي رپورٽ مون ١٢- اپريل ١٩٤٦ع تي ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽي آڏو پيش ڪئي. ڪافي بحث مباحثي کان پوءِ ڪانگريس ورڪنگ ڪميٽي مون واري حل جي افاديت کي مڃيو. مهاتما گانڌي مون واري فارمولا جي تائيد ڪندي فرمايو تہ فرقيواريت جهڙي هڪ منجهيل مسئلي جي حل ڪرڻ لاءِ مون هڪ نئين راهہ دريافت ڪئي آهي." (صفحہ ١٤١) ليگ جي مطالبہ پاڪستان تي تنقيد ڪرڻ کان پوءِ صفحہ ١٤٥ جي آخري پيرا گراف ۾ مولانا لکي ٿو، "ليگ وارا تقسيم جون ڳالهيون ڪندا رهيا ۽ سندن گهر هئي تہ مسلم اڪثريت وارن علائقن ۾ هڪ آزاد رياست قائم ڪئي وڃي، جا طلب ڪئبينٽ مشن وارا قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا."

ڪئبينٽ مشن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس هاءِ ڪمان سان گفتگو پوري ڪري پنهنجون سفارشون برطانيہ سرڪار کي موڪليون، جي وزيراعظم ائٽلي ١٦ مئي ١٩٤٦ع تي هائوس آف ڪامنس ۾ ظاهر ڪيون. ان سلسلي ۾ مولانا لکي ٿو، ڪئبينٽ مشن وارن پنهنجي اسڪيم جو اعلان ١٦ مئي ١٩٤٦ع تي ڪيو ۽ اها هوبهو ساڳي نڪتي، جنهن جي نشان دهي مون پنهنجي بيان مورخہ ١٥ اپريل ١٩٤٥ع تي ڪئي هئي. ڪئبينٽ مشن پلان ۾ سفارش ڪئي وئي تہ مرڪز کي فقط ٽي کاتا مواصلات، بچاءُ ۽ پرڏيهي وارا ڏنا وڃن. پلان ۾ هڪ نئين ڳالهہ جو اضافو ڪيو ويو، جنهن مطابق سڄي ملڪ کي ٽن زونن ۾ اي، بي، سي، وار تقسيم ڪيو. سندن خيال مطابق ان نموني سان ئي اقليت جي حقن جو تحفظ ٿي سگهي ٿو. سيڪشن اي ۾ هندو اڪثريت وارا صوبا، سيڪشن بي ۾ مسلم اڪثريت وارا صوبا پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ برٽش بلوچستان ۽ سيڪشن سي ۾ بنگال ۽ آسام جا پرڳڻا پاڻ ۾ ملايا ويا، جن ۾ بہ مسلمانن جي اڪثريت هئي. ڪئبينٽ مشن جي خيال مطابق مٿين اسڪيم کي نافذ ڪرڻ سان مسلمان اقليت کي مطمئن ڪري ليگ جا خدشا دور ڪري سگهجن ٿا. ڪئبينٽ وارن منهنجي اها راءِ قبول ڪري ورتي تہ گهڻا ئي کاتا صوبن جي حوالي ڪجن. ان نموني سان مسلمانن کي مڪمل خودمختاري جي ضمانت ملي. سيڪشن بي ۽ سي ۾ مسلمان گهڻائي ۾ هئا، ان ڪري انهن جي جائز مطالبي کي پذيرائي ملي. مرڪز ڇاڪاڻ تہ مٿين ٽن کاتن کان سواءِ هلي نہ سگهندو هو، ان ڪري اهي محڪما ان جي حوالي ڪيا ويا. بنيادي

طرح سان ڪئبينٽ مشن جون سفارشون اهي هيون جي مون کين ڏنيون هيون، سواءِ سيڪشن وار تقسيم جي. مون محسوس ڪيو ته اسان کي هن تجويز کي خيرمقدم چئي ان کي قبول ڪرڻ کپي. ٻهرياڻين جناح صاحب ڪئبينٽ مشن جو مخالف هو. هو آزاد پاڪستان جي گهُر ۾ اينترو ته اڳتي وڌيو هو جو پٺتي موٽي ئي نه پيو سگهي. مشن صاف لفظن ۾ جواب ڏنو ته ملڪ جي ورهاست" ڪرڻ بعد هڪ آزاد رياست جي ٺاهڻ جي گهر جي هو ڪڏهن به حمايت نه ڪندا." (صفحه١٤٩، ١٥٠)

ڪئبينٽ مشن جي سفارشن تي غور ڪرڻ لاءِ مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس ٦ جون ١٩٤٦ع تي ٿيو. ٽن ڏينهن جي گرما گرم بحث ڪرڻ کان پوءِ ڪائونسل ڪئبينٽ مشن کي قبول ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو. ان بابت مولانا لکي ٿو ته، "جناح (قائد اعظم) ڪائونسل جي اجلاس کي ٻڌايو ته ڪئبينٽ مشن پلان جي اسڪيم کان اسان وڌيڪ ڪجهه حاصل ڪري نه ٿا سگهون.

ان ڪري هن ليگ کي ان جي قبول ڪرڻ جو مشورو ڏنو. قرارداد تي ووٽنگ ٿي جنهن ۾ متفقه طور تي مسلم ليگ ڪئبينٽ مشن پلان کي منظور ڪيو." (صفحه ١٥٠)

ڪئبينٽ مشن پلان کي منظور ڪري ليگ وڏي قرباني ڏني ۽ اخلاص جو مظاهرو ڪيو هو. اندازو لڳايو ته ١٩٤٦ ع ۾ آزاد پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ مسلمانن ۾ ڪيڏو نه شوق ۽ ولولو هو. ڪئبينٽ مشن کي منظور ڪري مسلم ليگ مطالبه پاڪستان تان دستبردار ٿي. مولانا پاڻ لکيو آهي ته "ليگ جي هن روش تي ڪيترن ئي ماڻهن کي حيرت ٿي، ڇاڪاڻ ته مشن پلان ۾ پاڪستان جي مطالبي کي رد ڪيو ويو هو."

اها ڳالهه خاص نوٽ ڪرڻ جي آهي ته پلان جي تجويز خود صدر ڪانگريس مولانا آزاد ڏني هئي ۽ اصولاً هن پلان کي منظور ڪرڻ لاءِ ٻهرياڻين ڪانگريس کي قدم کڻڻ کپي ها جو هن نه کنيو پر مسلم ليگ اڳ ۾ ئي پلان جي منظور ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ڪانگريس مسلم ليگ جي قرارداد پاس ٿيڻ کان ويهن ڏينهن بعد ٢٦ جون ١٩٤٦ع تي ذهني تحفظات سان پلان کي قبول ڪيو. ان بابت مولانا لکي ٿو، "طويل گفت وشنيد بعد ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽي ٢٦ جون ١٩٤٦ع تي ڪئبينٽ مشن پلان کي منظور ڪرڻ واري قرارداد پاس ڪئي. جيتوڻيڪ عارضي گورنمينٽ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪانگريس قاصر رهي." (صفحه١٥١)

ياد رهي ته قائد اعظم ٦ جون ١٩٤٦ تي ڪئبينٽ مشن جي

سفارشن کي قبول ڪري عارضي گورنمينٽ ۾ شرڪت جو اعلان ڪيو هو. مولانا ساڳئي صفحي جي آخري پيراگراف ۾ نهايت دلسوزي سان لکي ٿو، "ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي تاريخ ۾ هڪ شاندار ۽ نهايت ئي اهم واقعو هو. ان جي معنيٰ اها هئي ته هندستان جي آزاديءَ جو فيصلو مذاڪرات جي ذريعي طئي ٿيو ۽ نڪي جهيڙي ۽ تشدد سان. فرقيواريت جو هميشه خاتمو آندو ويو. پوري هندستان اندر ماڻهو آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ متحد ٿي ويا ۽ ماڻهو خوشيءَ وچان ٽپڻ ڪڏڻ لڳا هئا. اسان خوشيون ته ملهايون پر ان ڳالهه کان آگاهه نه ڪونه هئاسون ته هي خوشي قبل از وقت آهي ۽ اسان کي اڳتي هلي سخت مايوس ٿيڻو پوندو." (صفحه ١٥١)

اها مايوسي ڪيئن ٿي ان جو ذڪر اڳئين باب (prelude to partition) ۾ مولانا هن نموني ڪري ٿو ته "مان ١٩٣٩ع کان ١٩٤٦ع تائين سانده ڪانگريس جو صدر رهيس ۽ نهايت ئي نازڪ ۽ اهم مذاڪرات جهڙوڪ ڪرپس مشن ١٩٤٢ع، شملا ڪانفرنس ١٩٤٥ع ۽ ڪئبينٽ مشن ١٩٤٦ع ۾ حصو ورتم. ان ڪري چاهيم ته ڪانگريس جو ٻيو ڪو صدر چونڊجي. ڪيترن ئي ماڻهن مون ۾ اعتماد ڪيو، پر مون ڏنو ته سردار پٽيل پاڻ صدر ٿيڻ پيو چاهي. ان ڪري مون چاهيو ته پاڻ کي ٻيهر نه چونڊرائيندس. ٻيو مرحلو اهو هو ته ڪانگريس جي صدارت لاءِ ڪنهن اهڙي شخص جو انتخاب ڪجي جيڪو منهنجي خيالن جو هجي ته جيئن منهنجي ڇڏيل پاليسيءَ تي هلي. ان ڪري مون جواهر لال نهروءَ جو نالو پيش ڪيو، جنهن کي متفقہ طور تي صدر چونڊيو ويو.

نهرو صاحب جي انتخاب تي تبصرو ڪندي مولانا لکي ٿو، " نهروءَ جو انتخاب منهنجي نزديڪ موزون ترين هو، پر هن جي صدر ٿيڻ کان پوءِ حالتن جيڪو رخ اختيار ڪيو، ان مون کي سوچڻ تي مجبور ڪيو ته مان شايد غلطيءَ تي هوس ۽ اهي ماڻهو جيڪي مونکي ٻيهر هڪ سال لاءِ ڪانگريس جو صدر بنائڻ پيا چاهن سي شايد صحيح هئا." (صفحه ١٥٣)

اڳتي لکي ٿو، "ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو اجلاس ٦ جولاءِ ١٩٤٦ع تي ٿيو ۽ ڪئبينٽ مشن پلان جي منظوري وٺڻ لاءِ هڪ قرارداد ناهي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي آڏو پيش ڪئي وئي، جنهن پڻ ڪافي بحث مباحثي بعد منهنجي شخصي وضاحتن تي ان کي قبول ڪيو.

آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي طرفان ڪئبينٽ مشن پلان قبول ڪرڻ کان پوءِ مولانا هڪ نهايت اهم ڳالهه جو انڪشاف ڪيو آهي

جو غور طلب آهي، چوي ٿو تہ ، ”ان کان پوءِ هڪ اهڙو منحوس واقعو پيش آيو جنهن تاريخ جي رخ کي بدلائي ڇڏيو. ١٠ جولاءِ ١٩٤٦ع تي بمبئي ۾ پنڊت نهرو هڪ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪيو، جنهن ۾ هن هڪ اهڙو بيان ڏنو جو عام حالتن ۾ شايد نظرانداز ٿئي ها پر هڪڙي شڪي ماحول ۾ ان جا نهايت ئي افسوسناڪ نتيجا نڪتا. ڪنهن اخباري رپورٽر جواهر لال کان پڇيو تہ، ”ڇا اها حقيقت آهي تہ آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي پاران ڪئبينٽ مشن کي منظور ڪرڻ جي اها معنيٰ آهي تہ ان کي عارضي گورنمنٽ جي ٺاهڻ سميت ڪلي طرح قبول ڪيو ويو آهي؟

ان تي نهروءَ جواب ڏنو تہ ”ڪانگريس معاهدن جي زنجيرن کان آزاد ٿي دستور ساز اسيمبليءَ ۾ شرڪت ڪندي، ۽ جيڪا بہ صورتحال پيدا ٿيندي ان کي منهن ڏيڻ لاءِ مختار هوندي.“

ان تي پريس جي نمائندن نهروءَ کان پڇيو تہ ، ”ڇا ان جي معنيٰ اها ٿيندي تہ ڪئبينٽ مشن پلان ۾ ردوبدل ٿي سگهي ٿي؟“

جنهن تي نهرو صاحب صاف جواب ڏنو تہ، ڪانگريس فقط آئين سازاسيمبليءَ ۾ شرڪت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي ۽ ڪئبينٽ مشن پلان کي جهڙي نموني بهتر سمجهي ان ۾ ردوبدل ڪري سگهجي ٿي.“

مان اها ڳالهہ سرڪاري رڪارڊ تي آڻڻ گهران ٿو تہ جواهرلال نهروءَ جو بيان غلط هو. اهو چوڻ صحيح نہ هو تہ ڪانگريس ڪئبينٽ مشن پلان کي جهڙي نموني چاهي ان ۾ ردوبدل ڪري سگهي ٿي. اسان حقيقت ۾ ان ڳالهہ کي قبول ڪري ويناسون تہ مرڪز ۾ وفاقي نظام هوندو. ٽن کاتن کان سواءِ باقي سڀ کاتا صوبن وٽ رهندا. صوبن جي اي بي سي وار گروپ بندي کي ڪئبينٽ مشن پلان مطابق اسان مڃيو هو. ان ڪري ٻين پارٽين جي صلاح مشوري کان سواءِ ڪانگريس يڪطرفہ ان ۾ ردوبدل ڪرڻ جي مجاز نہ هئي. مسلم ليگ ڪئبينٽ مشن پلان کي ان ڪري تسليم ڪيو هو ڇاڪاڻ تہ، برطانوي سرڪار ان کان وڏيڪ سهوليت ڏيڻ لاءِ تيار نہ هئي. مسٽر جناح ليگ جي ڪائونسل ۾ تقرير ڪندي چيو تہ، پلان جي منظوريءَ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ چارو ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ ان کان وڏيڪ ملڻ جي اميد نہ آهي“ جناح صاحب ڪئبينٽ مشن سان مذڪرات جي نتيجي ۾ مطمئن ڪونہ هو. پر مشن جي سفارشن قبول ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ رستو نٿي معلوم ٿيس. جواهرلال نهروءَ جو مٿيون بيان هن لاءِ ڏماڪو ثابت ٿيو ۽ فورًا اعلان ڪيائين تہ ڪانگريس جي صدر جي بيان اچڻ کان پوءِ سڄي معاملي تي ٻيهر

غور ڪيو وڃي. جناح صاحب لياقت علي خان کي مسلم ليگ جي اجلاس گهرائڻ لاءِ حڪم ڪيو ۽ ان سان گڏ هڪ بيان ڏيندي چيائين ته، ” اسان ڪئبينٽ مشن پلان کي انهيءَ ڪري مڃيو جو خاطري ڏني وئي ته ڪانگريس پڻ ان کي تسليم ڪيو آهي ۽ هندستان جي مستقبل واري آئين جو بنياد مشن جي پلان مطابق رکيو ويندو. هينئر جڏهن ڪانگريس جي ذميوار صدر (نهرو) اهڙو اعلان ڪيو ته اڪثريت جي سهاري تي هو هن اسڪيم ۾ ردوبدل ڪري سگهن ٿا ته ان جي صاف معنيٰ اها آهي ته اقليت کي اڪثريت جي رحم و ڪرم تي ڇڏيو ويو آهي. جناح صاحب جي اها راءِ هئي ته جواهرلال جي ڪيل اعلان جو مطلب هي آهي ته ڪانگريس ڪئبينٽ مشن پلان کي رد ڪري ڇڏيو. هاڻي وائسراءِ جو اخلاقي فرض آهي ته مسلم ليگ جنهن پلان کي منظور ڪيو، ان کي گورنمنٽ ٺاهڻ لاءِ دعوت ڏني وڃي. پروگرام مطابق مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس ٢٧ جولاءِ ١٩٤٦ ع تي بمبئي ۾ منعقد ٿيو جنهن ۾ جناح صاحب افتتاحي تقرير ڪندي پاڪستان جي گُهر کي دهرائيندي چيو ته ” مسلم ليگ کي ان جي حصول ڪان سواءِ ٻيو ڪو طريقو نه آهي“ ٽن ڏينهن جي بحث مباحثي ڪان پوءِ ڪائونسل ڪئبينٽ مشن پلان کي رد ڪندي پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ ”ڊائريڪٽ ايڪشن“ جو اعلان ڪيو.“ (صفحه ١٥٥- ١٥٦)

قارئين ڪرام کي پرزور گذارش ٿو ڪريان ته مٿي مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم جي ڪتاب مان ورتل حوالن کي غور سان پڙهي پاڻ انصاف ڪريو ته حالتن کي بگاڙڻ ۾ ڪانگريس ۽ ان جي صدر جي ڪيڏي نه ذميواري آهي. مسلم ليگ جي طرفان مٿين قرارداد پاس ٿيڻ ڪان پوءِ مولانا لکي ٿو ته، ”مون کي سخت ذهني تڪليف پهتي، ڇاڪاڻ ته ڪئبينٽ مشن پلان جو خيال منهنجو ئي هو ۽ مون ئي ان جي تجويز ڏني هئي ۽ وڌيڪ ڏک جي ڳالهه اها آهي ته اسان جي پنهنجن ڪرتوتن جي ڪري پلان جي ستياناس ٿي وئي. ان ڪري مون ٨ اگسٽ ١٩٤٦ع تي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو اجلاس گهرائي ان ۾ تقرير ڪئي. مون چيو ته صورتحال کي وڌيڪ خراب ٿيڻ ڪان بچائڻ جو واحد طريقو هي آهي ته اسان کي صاف لفظن ۾ چوڻ کپي ته ڪئبينٽ مشن پلان متعلق اصل راءِ اها آهي جا آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي ڏني هئي (يعني قبول ڪرڻ جو فيصلو) ۽ ڪنهن به فرد کي چاهي اهو ڪانگريس جو صدر ئي ڇو نه هجي، ان ۾ ردوبدل ڪرڻ جو اختيار نه آهي. پر ورڪنگ ڪميٽي جو اهو خيال هو ته اسان ٻن ٻاهين جي وچ ۾ ڦاٿل آهيون. هڪ هنڌ ڪانگريس جي

وقار جو سوال آهي تہ ٻئي طرف ڪئبينٽ مشن ذريعي اسان جو مجيل فيصلو خطري ۾ پئجي ويو آهي. ان جي معنيٰ اها آهي تہ ڪانگريس جي صدر (نهرو) جي بيان ڪي رد ڪيو تہ تنظيم ڪمزور ٿي ويندي. ٻئي پاسي ڪئبينٽ مشن پلان جي ڇڏڻ جي معنيٰ تہ پورو ملڪ برباد ٿي ويندو." (صفحہ ١٥٦). ان اجلاس ۾ ڪانگريس هڪ گول مول ۽ منجهيل قرارداد پاس ڪري حالتن ڪي مزيد بگاڙڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو. مسلم ليگ پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ ١٦ آگسٽ ١٩۴٦ع تي "ڊائريڪٽ ايڪشن" ڏينهن ملهائڻ جو فيصلو ڪيو. ان ڏينهن تي فرقيوارانہ فساد ٿيا، جنهن ۾ ڪيترين ئي جانيون ضايع ٿيون. مولانا ان تي ڏک جو اظهار ڪندي لکي ٿو تہ، "مون ڪي رنج سان اظهار ڪرڻو ٿو پوي تہ اسان ئي مسلم ليگ ڪي طئي شده سياسي فريقيواريت وارن مسئلن جي پنهنجي سختي جي ڪري پيهر ڪولڻ جو موقعو فراهم ڪيو. ان غلطيءَ جو جناح صاحب خوب فائدو ونئي ڪئبينٽ مشن پلان ڪي رد ڪري ڇڏيو." (صفحہ ١٦٠)

پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ مسلم ليگ جي طرفان "ڊائريڪٽ ايڪشن" ڏينهن ملهائڻ جو سبب ڪئبينٽ مشن پلان خلاف ١٠ جولاءِ ١٩۴٦ع تي جواهرلال نهرو جو اشتعال انگيز بيان هو. مولانا پنهنجي ڪتاب ۾ نهرو جي شخصيت متعلق راءِ ڏيندي لکي ٿو، "جواهرلال نهرو منهنجو پيارو دوست آهي ۽ هندستان جي قومي زندگيءَ ۾ سندس حصو ڪنهن کان بہ گهٽ نہ آهي. هندستان جي آزاديءَ لاءِ هن ڪافي ڪجهہ سٺو آهي ۽ آزادي ملڻ کان پوءِ قومي اتحاد ۽ ملڪي ترقيءَ لاءِ هن جي شخصيت جڻ تہ علامت آهي. مون ڪي ان جي باوجود آرمان سان چوڻو ٿو پوي تہ، ڪڏهن ڪڏهن هو جذبات کان مغلوب ٿي نظرياتي ڳالهيون ڪري حقيقتن متعلق گهٽ اندازو لڳائيندو آهي، جنهن جو مظاهرو هن "ڪئبينٽ مشن پلان ماتحتموجود ۾ اچڻ واري اسيمبلي متعلق بيان ڏئي ڪيو آهي." (صفحہ ١٦٠).

مان شاهہ صاحب جن ڪي مودبانہ اپيل ٿو ڪريان تہ مولانا جي ڪتاب مان هن سڄي چيپٽر جو پاڻ وري مطالعو ڪن ۽ پوءِ هندو ليڊرشپ جي تنگ نظريءَ جو پردو چاڪ ڪن. مولانا اڳتي پنڊت نهروءَ جي هڪ ٻي وڏيءَ غلطيءَ جي نشاندهي ڪري ٿو. جيڪڏهن اها غلطي نہ ڪري ها تہ (مولانا جي چوڻ مطابق) مسلم ليگ ڪانگريس ۾ ضم ٿي ڪم ڪري ها ۽ هندستان جي تقسيم نہ ٿئي ها. ١٩٣٧ع جي اليڪشن کان پوءِ مسلم ليگ جي ٻن ميمبرن چوڌري خليق الزمان ۽ نواب اسماعيل خان ڪانگريس سان ان شرط

تي ٻانهن ٻيلي ٿيڻ جو اعلان ڪيو ته ٻنهي کي سرڪار ۾ کنيو وڃي. مولانا جي چوڻ مطابق ان تي ڳاله ٿي وئي. پر بعد ۾ سندس مشوري خلاف جواهرلال نهرو چوڌري خليق الزمان کي هڪ خط لکي ٻڌايو ته مسلم ليگ جي فقط هڪ ميمبر کي گورنمينٽ ۾ کنيو ويندو، جا نهايت ئي افسوسناڪ ڳالهه هئي. پنڊت نهروءَ جي هن فعل بابت مولانا لکي ٿو، "هندستان جي سياست جي ڄاڻن کي خبر آهي ته مسلم ليگ جي تنظيم نو جو ڪم يو. پي مان ٿيو هو. جناح صاحب ان جو مڪمل فائدو وٺي هلي پاڪستان ٺهرايو." (صفحه ١٦١).

ياد رهي ته مولانا جو هي ڪتاب پنڊت نهروءَ ڏانهن منسوب ٿيل آهي. پر هن حق پرست انسان نهروءَ جي خوب خبر ورتي آهي. سائين جي. ايم. سيد کي خبر آهي ته پنڊت نهرو پنهنجي لبرل خيالات رکڻ جي ڪري ڪافي مشهور هو. ڪيس ڪنهن به مذهب ۾ يقين ڪونه هوندو هو. ان ڪري هن جو ذهن مذهبي ڪٽرپڻي کان پاڪ سمجهيو ويندو هو. ان ڪان علاوه مسلمانن سان نهرو فيملي جا دوستانه تعلقات هئا. جنهن جو ذڪر پنهنجي ڪتابن ۾ به ڪيو اٿس. سندس سوانح نگار مائيڪل بريچر جي لکڻ موجب "ولا ڀائي پٽيل چوندو هو ته جواهرلال نهرو ئي هڪ سچو قومپرست مسلمان آهي." (Nehru: A Political Biography P-392) سندس پيءُ موتي لال نهرو سنسڪرت جو نه صرف پنهنجي زماني ۾ فارسي زبان جو وڏي ۾ وڏو ڄاڻو هو پر ڇپي ڇپي تي خواجه حافظ شيرازيءَ جا شعر برزبان پڙهندو هو. اهڙي وسيع المشرب نهرو جي تعصب جو احوال اوهان مٿي مولانا آزاد جي حوالي سان پڙهيو ته مان پڇڻ ٿو چاهيان ته باقي هندو ڪانگريس جي ذهنيت جو ڪهڙو حال هوندو. مولانا، ولاڀائي پٽيل جا پول پڌرا ڪندي لکي ٿو، " آڪٽوبر ١٩٤٦ع ۾ عارضي گورنمنٽ ٺهي جنهن ۾ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس شرڪت ڪئي، محڪمن جي تقسيم بابت پٽيل ضد ٻڌي ويهي رهيو ته مون کي گهريلو معاملن وارو وزير بنايو ۽ مسلم ليگ جي لياقت علي خان کي ماليات جو. آخر ڪيس وزارت داخلا جي چارج ملي ۽ لياقت علي خان کي ماليات جي. سندس کاتي ۾ چوڌري محمد علي جهڙو ذهين آفيسر ڪم ڪندو هو، جنهن مسلم ليگ جي پاران اهڙي بجيٽ پيش ڪئي جنهن ۾ ڪانگريسي، مسلم ليگين جي پڇڻ کان بغير پنهنجي کاتي جو پٽيوالو به مقرر نه پيا ڪري سگهن. ان تي پٽيل هاءِ گهوڙا ڪئي ۽ چوڻ لڳو، "اسين چاهيون يا نه پر هندستان ۾ به قومون (مسلمان ۽ هندو) رهن ٿا." (صفحه ١٨٥)

٢- وي. پي مينن (V_ P_ Menon)

ڪانگريس جي نقطہ نگاهہ سان هندستان جي آزادي متعلق مولانا آزاد مرحوم جي ڪتاب (India wins Freedom) کان پوءِ ٻئي نمبر تي حيثيت وي- پي- مينن جي ڪتاب "هندستان ۾ اقتدار جي منتقلي(The Transfer of Power in India) کي آهي. وي- پي- مينن پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو، "١٩١٧ع کان وٺي ڪنهن نہ ڪنهن حيثيت سان مون کي هندستان جيُ دستوري تاريخ ۾ لڳاتار شموليت جو موقعو مليو. ١٩٤٢ع کان اقتدار جي منتقلي يعني ١٥ آگسٽ ١٩٤٧ع تائين مان گورنر جنرل جو آئيني مشير ٿي رهيس."

مٿيون ڪتاب هن آنجهاني پٽيل جي فرمائش تي لکيو آهي ۽ ١٩٥٧ع (Orient Long Mans Company) وارن ڪل ٣٤٣صفحن تي ڇپرايو آهي. مون هن ڪتاب جو نهايت ئي غور ۽ شوق سان مطالعو ڪيو آهي، ڇاڪاڻ تہ مون ڏٺو تہ هندستان جي سياسي تاريخ لکڻ وقت گهڻو ڪري سڀني مصنفن مينن جي هن ڪتاب مان اقتباس پيش ڪيا آهن ۽ هن ڪتاب جو حوالو ڏيندا رهن ٿا. مينن لارڊ مائونٽ بيٽن جي بلڪل قريب هو ۽ لئونڊ موزلي پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ "انڊين انڊيپينڊنس ائڪٽ" (Independence Act) مينن ووڊڪا جي بوتل پي ڊرافٽ ڪري نهروءَ کي ڏيکارڻ بعد برطانيہ سرڪار کي موڪليو ۽ بعد ۾ ان تي پارليامينٽ ۾ بحث ٿيو. لارڊ مائونٽ بيٽن جو پريس اتاشي ڪئمبيل جانسن پنهنجي ڪتاب (Mission with Mount Batten) ۾ لکي ٿو، "لارڊ مائونٽبيٽن، وي- پي مينن کي پرزور الفاظ ۾ خراج عقيدت پيش.ڪندي چيو تہ، مون ان جهڙا سياسي دماغ وارا سياستدان گهٽ ڏٺا آهن". (ڊائري ٢٥- ٧- ٤٧)

اوهان ڪئبينٽ مشن پلان بابت مٿي تفصيل سان مولانا جي ڪتاب جا حوالا پڙهيا آهن ان ڪري مشن ۽ ان جي سفارشات بابت مينن جي ڪتاب مان حوالا وٺڻ مناسب نہ ٿيندو. مشن ۽ ان جي رپورٽ متعلق مولانا جي راءِ ورجائي مينن لکي ٿو، "ڪئبينٽ مشن پلان جي شايع ٿيڻ بعد ٦ جون ١٩٤٦ع تي مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس منعقد ٿيو جنهن ۾ چند تحفظات سان ڪئبينٽ مشن جي اوارڊ (Award) کي تسليم ڪيو ويو." (صفحہ ٢٧٣) ڪانگريس جي طرفان مشن جي تجويزن کي قبول ڪرڻ متعلق مصنف لکي ٿو تہ، "ڪانگريس ورڪنگ ڪميٽيءَ مشن جي پلان کي اڳ ۾ (٢٠

جون ١٩٤٦ع تي) منظور ڪيو هو ۽ هاڻي ان قرارداد ڪي آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ وٽ ٦ جولاءِ ١٩٤٦ع تي توثيق لاءِ پيش ڪيو ويو. ڪاميٽيءَ جو اجلاس بمبئيءَ ۾ ٿيو. ان ۾ سوشلسٽ پارٽيءَ جي سخت مخالفت باوجود گانڌيءَ ۽ ورڪنگ ڪميٽيءَ جي اثر ڪري قرارداد ڪي پاس ڪيو ويو." (صفحه ٢٨٠) مسٽر مينن هن ساڳئي صفحي تي جواهر لال نهروءَ جي پريس ڪانفرنس جي ڳالھ ڪري ٿو جنهن متعلق مولانا مٿي تفصيل سان لکيو آهي. مينن لکي ٿو، "ڪئبينٽ مشن پلان لاءِ اها راءِ ته ڪانگريس ان ۾ ردوبدل ڪري سگهي ٿي، جناح فورا نوٽيس ورتو ۽ چيو ته نهروءَ جو بيان پلان جي طويل الميعاد شرطن ۽ اقليت جي خلاف آهي." (صفحه ٢٨٠) ان بعد مينن مسلم ليگ جي ٢٧ جولاءِ ١٩٤٦ع تي بمبئي ۾ ٿيل اجلاس ۾ پاس ڪيل قرارداد متعلق لکي ٿو، "ڪانگريس طرفان ڪئبينٽ مشن پلان جي نامنظوريءَ ڪان پوءِ مسلم ليگ ڪائونسل ان راءِ جي آهي ته هڪ دستورساز اسيمبليءَ ۾ اسان جا حق محفوظ نه ٿيندا، ان ڪري اڳ اسان (٦ جون ١٩٤٦ع) تي ڪئبينٽ مشن بابت جا قرارداد پاس ڪئي ان ڪي رد سمجهڻ کپي." (صفحه ٢٨٣)

"ليگ جي ورڪنگ ڪميٽي ٻه ڪائونسل جي قرارداد جي پوئيواري ڪندي مسلمانن کي اپيل ڪئي ته پوري هندستان ۾ ١٦ آگسٽ ١٩٤٦ع تي (پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ) "ڊائريڪٽ ايڪشن" ڏينهن ملهائڻ لاءِ ميٽنگون ڪري اهڙيون قراردادون پاس ڪن." (صفحه ٢٨٤ع) وي- پي- مينن جو هي ڪتاب جيئن مٿي عرض ڪيم ته ڪانگريس جي نقطه نگاه جي ڪلي ترجماني ڪري ٿو. تاهم مٿي سندس ڪتاب مان ورتل حوالن مان نيڪ روشن ٿيو هوندو ته ڪئبينٽ مشن پلان جنهن مطابق مسلمانن جي پاڪستان واري گهر کي رد ڪري هڪ يونين انڊيا جي تجويز پيش ڪئي وئي هئي، مسلم ليگ ان کي تسليم ڪري پاڪستان مان هٿ ڪڻي وڏي قرباني ڏني هئي. ڪانگريس هاءِ ڪمان ٻه ان کي تسليم ڪري ورتو پر نهروءَ جي غلط بيانيءَ ڪري سڄو قصو ڊانوان ڊول ٿي پيو ۽ مصڻ مچي ويو. جنهن ڪري مسلم ليگ پاڪستان ناهڻ تي مجبور ٿي پئي.

٣- ليونارڊ موزلي (Leonard Mosely)

هي هڪ مشهور برطانوي مؤرخ آهي، جنهن ١٩٦١ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان جو دورو ڪيو هو. پنڊت نهرو، ايوب خان ۽

هندو پاڪ جي ٻين مشهور شخصيتن کان انٽرويو وٺي لنڊن مان "هندستان ۾ برطانوي راج جا آخري ڏينهن (Last Days of British Raj in India) نالي هڪ بهترين ڪتاب لکيو آهي. ڪئبينٽ مشن پلان بابت نهرو جي ڏنل بيان تي تبصرو ڪندي مصنف لکي ٿو، "ڇا نهرو کي ڪو هوش آيو ته ڇا پيو چوي؟ درحقيقت هو دنيا کي ٻڌائڻ پيو چاهي ته اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ ڪانگريس مرڪز ۾ پنهنجي اڪثريت جي آڌار تي ڪئبينٽ مشن پلان ۾ ردوبدل ڪري سگهندي، پر اهو ٻنهي ڌرين مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي وچ ۾ ٺاهه جو هڪ پلان هو، جنهن جي ڪنهن به پارٽيءَ جي حمايت ۾ ردوبدل ڪري نٿي سگهجي. اهڙين حالتن سبب نهرو صاحب جو رمارڪ ۽ بيان حقيقت ۾ هڪ سنئون سڌو شرارت انگيزي جو فعل هو."

"Nehru,s remarks were a direct act of Sabotage P_28"

۴- پينڊرل مون (Penderel Moon)

پنهنجي ڪتاب (Divide and quit) ۾ پينڊرل مون صاحب ڪانگريسي ليڊرن متعلق لکي ٿو، " انهن هندستان کي هڪ رکڻ لاءِ پرجوش نموني خواهش ڏيکاري پر ساڳئي وقت يڪسان طور تي ڪانگريسين کان اهڙا ڪم سرزد ٿيا، جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ جي تقسيم يقيني ٿي وئي." (P_ 14)

۵- مائيڪل بريچر (Michal Breacher)

هي صاحب اصل ڪئناڊا جو وينل هو ۽ جواهرلال نهرو جو ان نموني سان سرڪاري سوانح نگار رهيو، جيئن مرگيشيا اٽلي جي فسطائي ڊڪٽيٽر مسوليني جو هو. هندستان ۾ مسٽر بريچر نهروءَ جي سوانح حيات لکڻ لاءِ رهيو ۽ نهرو ۽ سندس ساٿين کان انٽرويوز ورتي، تفصيلي مطالعو ڪرڻ بعد ١٩٥٩ع ۾ آڪسفورڊ پريس لنڊن مان "نهرو هڪ سياسي سوانح حيات" Nehru: A Political Biography) نالي ڪتاب شايع ڪرايائين. ٻاهرين ملڪن ۾ هندستان جا سفير نهرو جي تعارف لاءِ هن ڪتاب کي تحفي طور پيش ڪندا آهن، نهروءَ جو هي سرڪاري سوانح نگار ١٠ جولاءِ ١٩٤٦ع تي نهروءَ جي طرفان ڪئبينٽ مشن پلان خلاف ڏنل بيان ته، "ڪانگريس ان ۾ ردوبدل ڪري سگهي ٿي"، تنقيد ڪندي لکي ٿو، "نهروءَ جي هن اظهار راءِ انتشار ۽ منافقت جي فضا کي ته ضرور صاف ڪيو

آهي پر ان سان گڏو گڏ مفاهمت جو اهو ظاهري ڍانچو بہ درهم برهم ٿي ويو، جنهن کي ڪئبينٽ مشن بحال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي." (صفحہ ٣١٦)

٦- لوئس فشر (louis fischer)

هي صاحب مهاتما گانڌيءَ جو مشهور آمريڪي سوانح نگار آهي. پهريائين گانڌي سان ١٩٤٢ع ۾ ملاقات ڪيائين ۽ بعد ۾ سائس ١٩٤٦ع ۾ ٻيهر مليو. هن ١٩٥٤ع ۾ گانڌيءَ جي سوانح حيات تي مشتمل هڪ ڪتاب (Gandhi: His life & Message for theWorld) نالي لکيو آهي. مصنف برطانوي ڪئبينٽ مشن پلان جي اوارڊ مورخ ١٤ مئي ١٩٤٦ع تي مهاتماگانڌيءَ جو تبصرو نقل ڪندي لکي ٿو، "ان جي مطالعي بعد گانڌيءَ هي راءِ ڏني تہ موجوده حالتن ۾ انگريزن جي طرفان هي ئي بهترين دستاويز آهي. ان مان انگليند جي نيت جو اندازو لڳائجي ٿو تہ هو جلد جلد هندستان مان انگريزي راڄ جو خاتمو آڻڻ گهرن ٿا." (صفحہ ١٥٦) آزاد پاڪستان قائم ڪرڻ لاءِ مسلم ليگ جي مطالبي تي مصنف لکي ٿو، "ڪئبينٽ مشن نهايت ئي غيرجانبداري ۽ گوڙهي نظر سان هندستان جي ورهاست متعلق غور ڪري سفارش ڪئي تہ ملڪ کي تقسيم ڪرڻ فائديمند ثابت نہ ٿيندو. ان جي عيوض برٽش انڊيا رياستن سميت هڪ ملڪ رهي، ان ۾ فيڊرل گورنمنٽ کي دفاع، خارجي معاملات ۽ مواصلات جا کاتا ڏنا وڃن. فيڊرل پارليامينٽ کي نسلي ۽ مذهبي مسئلن بابت فيصلي ڪرڻ جو ڪو اختيار نہ آهي، جيستائين هندو ۽ مسلمان ميمبر اڪثريت سان ان جي حق ۾ ووٽ نہ ڏين. صوبن کي خودمختياري ملڻ سان گڏ اي- بي- سي وار سيڪشن مطابق دستور ساز اسيمبليون گڏيل هندستان لاءِ آئين ناهينديون." (صفحہ ١٥٧- ١٥٨)،

اڳتي لکي ٿو تہ، "ڪئبينٽ مشن جي اسڪيم کي جناح صاحب جون ١٩٤٦ع ۾ تسليم ڪيو." (صفحہ ١٥٨) "ڪانگريس آئين سازاسيمبليءَ ۾ شريڪ ٿيڻ قبول ڪيو ۽ جولاءِ ١٩٤٦ع ۾ نهرو هڪ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو تہ، ٿن سب فيڊريشن لاءِ سيڪشن وار اسيمبلين ۾ آئين سازي لاءِ ڪانگريس شريڪ ٿيڻ کان قاصر آهي. نهروءَ جي هن بيان سچي ڪئبينٽ مشن پلان کي دفنائي ڇڏيو ۽ ان بعد جناح صاحب پلان کي تسليم ڪرڻ وارو اصول واپس ورتو جنهن لاءِ هو مختار هو." (صفحہ ١٥٩) مسٽر

فشر اڳتي هلي ڪليل لفظن ۾ ڪانگريس جي خدشن کي رد ڪندي لکي ٿو، "ڪئبينٽ مشن پلان ۾ هڪ متحده هندستان جي ضمانت مليل هئي. ان ۾ ترميمون به ڪري سگهجن ها ۽ پلان کي جيڪڏهن قبول ڪجي ها ته ملڪ خطرناڪ تقسيم جي آپريشن سان دوچار نه ٿئي ها." (صفح ١٥٩).

ياد رهي ته لوئر فشر هندستان جو وڏو حامي آهي. مذهبي طور عيسائي ٿي ڪري به مهاتما گانڌيءَ جي تعريف هندن کان به وڌيڪ ڪئي اٿس. هي فشر صاحب پهريون شخص آهي جنهن ١٩٥٩ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ گڏيل دفاع (Joint Defence) جي تجويز پيش ڪئي هئي. سابق صدر ايوب خان ان تي لبيڪ چئي امريڪا جي سماهي رسالي (Foreign affairs)جي جولاءِ ١٩٦٠ ع واري پرچي (Pakistan Perspective) جي عنوان سان هڪ مضمون به لکيو هو، پر هندستان جي جواهر لال نهرو ان اچ کي حقارت آميز لهجي ۾ رد ڪندي چيو ته، "گڏيل دفاع ڪنهن جي خلاف" (Joint defence against whom) ههڙو هندستان نواز شخص فشر ان ڳالهه چوڻ تي مجبور ٿيو ته نهرو جي بيان ڏيڻ ڪري تقسيم تائين نوبت پهتي

٧- هيڪٽر بوليٿو (Hector Bolitho)

قائد اعظم جو انگريز سوانح نگار مسٽر هيڪٽر بوليٿوجنهن ١٩٥٤ع ۾ "جناح پاڪستان جو خالق" (Jinnah Creator of Pakistan) نالي ڪتاب تصنيف ڪيو آهي، لکي ٿو: شملا ڪانفرنس جي ناڪاميءَ کان پوءِ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جا ليڊر ڪنهن متفقه فارمولا تي نه نهيا ته مشن پنهنجي طرفان پلان جو اعلان ڪيو. ان مطابق هڪ مرڪزي دستورساز اسيمبلي تشڪيل ٿيڻي هئي. هڪ لک آبادي پنيان هرهڪ ميمبر جو انتخاب فرقيوارانه بنياد تي ڪرائڻ جي تجويز ڏني وئي هئي. اهڙي چونڊيل دستورساز اسيمبلي کي يونين آف انڊيا لاءِ آئين ٺاهڻ جي ذميواري سونپڻ جو فيصلو ڪيو ويو. مسلم مفادات جي حفاظت لاءِ هيٺين نموني صوبن جي گروپنگ ٿيڻي هئي، گروپ A مدراس، بمبئي، يو پي، بهار، سي پي ۽ اوڙيسا هندو اڪثريت وارا پرڳڻا. گروپ B ۾ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان مغربي مسلم اڪثريت وارا صوبا. گروپ C بنگال آسام اوڀر حصي ۾ مسلم اڪثريت وارا علائقا. مٿين گروپن مان هرهڪ کي پنهنجي بنيادي ڍانچي ٺاهڻ جي اجازت هئي ۽ ڪين

دفاع، مواصلات ۽ خارجي معاملات کان سواءِ مکمل صوبائي خودمختاري جي ضمانت مليل هئي. نئين دستورساز اسيمبلي جي شروع ٿيڻ تائين ڪئبينٽ مشن شملا ڪانفرنس واري وائسراءِ جي مسترد پلان جي ترديد جي رٽ ڏني جنهن مطابق هڪ عارضي گورنمينٽ ناهڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو." (صفحہ ۱٦۰ آڪسفورڊ پريس ۱۹٦۴ع ايڊيشن) اڳتي لکي ٿو، "ڪئبينٽ مشن پلان تي غور ڪرڻ لاءِ دهلي ۾ مسلم ليگ جي ڪائونسل جو اجلاس ٦ جون ۱۹۴٦ع تي ڪوٺايو ويو. ان ۾ زبردست بحث مباحثي کان پوءِ پلان کي منظور ڪيو ويو." (صفحہ ۱٦۰) مسٽر بوليٿو وڌيڪ لکي ٿو ته، "۱۰ جولاءِ ۱۹۴٦ع تي ڪانگريس جي صدر نهرو جو بيان ته هندستان يونين ناهڻ مهل صوبن جي گروپنگ کان ته ٿيندي ۽ اهڙيءَ طرح جڙڻ پلان ۾ مسلم مفادات جي بچائڻ جي اسڪيم کي ڌڪ پهچايو، جنهن لاءِ جناح مسلمانن سان وعدو ڪيو هو ۽ چيو ته پلان جي قبول ڪرڻ سان پاڪستان جو بنياد فراهم ٿئي ٿو. جناح صاحب هزمنجسٽي جي گورنمينٽ وٽ سخت احتجاج ڪيو ۽ اعلان ڪيو ته ڪانگريس پلان کي رد ڪيو آهي ۽ جن ان کي قبول ڪيو انهن کي مايوسي ٿي آهي. ڪانگريس آئين ساز اسيمبليءَ ۾ شامل ٿي ان کي بطور پروپئگنڊا جي استعمال ڪندي." (صفحہ ۱٦۳) اڳتي لکي ٿو ته، "۲۸ جولاءِ ۱۹۴٦ع تي مسلم ليگ ڪائونسل جو سيشن بمبئي ۾ منعقد ٿيو جنهن ۾ قائد اعظم چيو ته ڪانگريس سان پرامن نموني نهڻ لاءِ مون مسلم ليگ تي زور ڏنو ته هڪ اهڙي محدود پاڪستان کي قبول ڪجي جنهن ۾ دفاع، خارجي امور ۽ مواصلات جا کاتا مرڪز وٽ رهن. جناح وڌيڪ فرمايو ته اسان هيڏي قرباني (يعني پاڪستان تان دستبردار ٿيڻ)ڏني، پر افسوس جو ڪانگريس ان کي حقارت آميز نظرن سان ٺڪرائي ڇڏيو. ان ئي ميٽنگ ۾ ڪئبينٽ مشن پلان کي رد ڪري آزاد پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ ۱٦ اگسٽ ۱۹۴٦ع تي ڊائريڪٽ ايڪشن ڏينهن ملهائڻ لاءِ فيصلو ڪيو ويو." (صفحہ۱٦۵)

۸- علامہ آءِ آءِ قاضي

سائين جي- ايم- سيد صاحب پنهنجي مضمون ۾ علامہ امداد علي قاضي جو حوالو ڏنو آهي ته بقول علامہ قاضي "پاڪستان جو نهڻ هندو جي خوف تي مبني هو جو موت کان نہ ڊڄڻ وارن مسلمانن جي شان جي خلاف هو." علامه صاحب جن جي شخصيت متعلق

ايتري گذارش ڪندس تہ هو هڪ وڏو عالم، فاضل، داناءُ ۽ فيلسوف هو. هن جي مذهبي خيالات سان اختلاف ڪرڻ جي باوجود يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۾ هن جهڙو پڙهيل ۽ جينيس انسان پيدا ڪونہ ٿيو. علامہ آءِ آءِ قاضي جو ڪتاب (Casual Peeps at Sophia) علم جو خزانو آهي. مان هر عالم فاضل شخص جي عزت ڪندو آهيان ۽ علامہ صاحب لاءِ بي حد احترام جي باوجود عرض ڪرڻ جي جسارت ڪندس تہ پاڪستان هندو جي خوف ڪري نہ ٺهيو، پر مٿي مون جيڪي تاريخي جوالا ڏنا آهن ان مان صاف ظاهر آهي تہ هي ملڪ هندو جي تعصب ۽ نالائقيءَ ڪري وجود ۾ آيو. اسان تہ صوبائي خودمختاري جي ضمانت ملڻ تي گڏيل هندستان ۾ پائرن جيان گڏ رهڻ قبول ڪيو پر افسوس جو برهمڻي سياست اها تجويز بہ نہ سَني ۽ پنهنجي گهمنڊ ۾ اهڙا بيان ڏنائون جو مولانا آزاد جي خيال موجب ٺهيل قصو بہ ڊهي پيو. بيشڪ اسان مسلمان موت کان ڪونہ ڊڄون، پر ان جو مطلب اهو بہ نہ آهي تہ اسين پنهنجي جائز مطالبي تان بہ دستبردار ٿيون. سائين جي- ايم - سيد جو مثال وٺي ڏسو. هو مدت العمر کان سنڌ جي نہ ڊڄندڙ مسلمانن جي صوبائي خودمختاري لاءِ لڙي ٿو ۽ چوي ٿو تہ اقليتي صوبي کي خودمختاري نہ ملي تہ اڪثريت وارو صوبو ان جي حقن کي هڙپ ڪري ويندو. هاڻي ڪو شخص علامہ قاضي وانگر سنڌ جي مسلمانن کي طعنو ڏي تہ اوهان موت کان نہ ڊڄڻ وارا سنڌي مسلمان اڪثريت جي غلبي کان ڊڄي صوبائي خودمختاري جو مطالبو ٿا ڪريو؟ ظاهر آهي تہ هي دليل ڪمزرو ثابت ٿيندو ۽ ڪوبہ ان تي ڌيان نہ ڏيندو.

٩ - مولانا عبيدالله سنڌي

سائين جي- ايم- سيد صاحب پنهنجي موقف جي حمايت ۾ مولانا عبيدالله سنڌي جو نالو بہ ورتو آهي. ان لاءِ گذارش آهي تہ مولانا سنڌي هڪ جيد عالم دين هو. پاڻ هڪ سک گهراڻي ۾ جنم ورتائين. اجان ١٦ ورهين جو مس ٿيو تہ اسلام قبول ڪري مسلمان ٿيو. ديني تعليم هندستان جي مشهور مدرسه ديوبند ۾ حاصل ڪيائين. حضرت شيخ الهند مولانا محمود الحسن ديوبندي اسير مالٽا هن جو استاد هو، جنهن انگريزن جي خلاف ريشمي رومال واري تحريڪ هلائي هئي. ان سلسلي ۾ ١٩١٥ع ۾ مولانا سنڌي هندستان مان هجرت ڪري ڪابل هليو ويو، جتي ستن سالن تائين رهيو، بعد ۾ روس ۽ ترڪيءَ جو دورو پڻ ڪيائين. حال ۾ هڪ

روسي رسالي انڪشاف ڪيو آهي ته مولانا سان هڪ ٻيو مولوي برڪت الله نالي به ساڻ هو. هڪ روسي مسلمان موسيٰ جارالله سان گڏ حرمين شريفين ويو جتي ڪافي عرصو رهڻ بعد سال ١٩٣٩ع ۾ چوويهه سال جلاوطن رهڻ کان پوءِ هندستان واپس پهتو. چون ٿا ته هن جي وطن واپسي ۾ مرحوم الله بخش سومري خاص دلچسپي ورتي. هندستان وارد ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن به سياسي جماعت مسلم ليگ يا ڪانگريس ۾ شرڪت نه ڪيائين پر انفرادي طور ڪڏهن ڪڏهن تقريرون ڪيائين. مولانا سنڌي آگسٽ ١٩۴۴ع ۾ وفات ڪئي. پاڻ پنهنجي هٿن سان ڪو ڪتاب ڪونه لکيائين. پر هن متعلق لٽريچر سندن عقيدتمندن شايع ڪرايو آهي. مثلاً سنڌ مان مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، پنجاب مان پروفيسر محمد سرور ۽ يوپي مان عليگڙهه يونيورسٽي ۾ دينيات جي پروفيسر سعيد احمد اڪبر آبادي جا نالا قابل ذڪر آهن. مولانا سنڌي مرحوم هڪ مخلص ۽ مجاهد عالم دين هو. سندس زندگيءَ جي مطالعي ڪرڻ سان مون کي اندازو ٿيو ته، هو جيترو عالم هو اوترو سياستدان نه هو. سڀني مولوين کي تلقين ڪندو هو ته انگريزي پاڻ به پڙهو ته پنهنجي ٻارن کي به پڙهايو ۽ جديد خيالات کان واقف ٿيو، پر حيرت آهي جو مولانا مرحوم پاڻ انگريزي جو ڄاڻو نه هو. تازو حيدرآباد جي سنڌي پبليڪيشن وارن سائين جي- ايم- سيد جي پراڻي دوست ۽ سنڌ جي عظيم سياستدان شيخ عبدالمجيد سنڌي کان هڪ انٽرويو ورتو هو. انٽرويو جي دوران مولانا سنڌي جو به ذڪر نڪتو. شيخ صاحب کان پڇيو ويو ته ڇا هو مولانا سنڌي جي پيروي ۾ پاڻ کي سنڌي ٿو ڪوٺائي ته ان جي جواب ۾ شيخ صاحب وراڻيو ته، مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو سياست ۾ ڪو ايڏو اهم حصو ڪونه هو. هو مولوي هو. آزاديءَ سان سوچيندو هو. انگريزيدانن جو گهڻو احترام ڪندو هو. (صفحه ٢٧ فيبروري مارچ ٧٣)-جواهر لال نهرو پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ مولانا عبيدالله لاءِ لکي ٿو، "مان مولوي عبيدالله سان ٿوري وقت لاءِ اٽلي ۾ مليو هوس. مون کي پراڻي اسٽائيل جي سياسي جوڙ توڙ ڪرڻ واري فن ۾ ماڻهو (مولانا) هوشيار ڏسڻ ۾ آيو. پر جديد خيالات تي ڪيس دست رسي ڪانه هئي."

(Jawahar lal Nehru: Aautobiography . P _ 151,1955 Edition)

حقيقت هيءَ آهي ته هن ننڍي کنڊ ۾ عالمن سڳورن ما فقط ٻن ماڻهن جو شمار وڏن سياستدانن مان ڪري سگهجي ٿو. هڪ مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم ۽ ٻيو مولانا ابوالاعليٰ مودودي صاحب.

سائين جي- ايم- سيد مولانا عبيدالله سنڌي صاحب لاءِ مضمون ۾ جو ڪجهہ لکيو آهي، شيخ عبدالمجيد سنڌي جو رمارڪ ان کي رِبڻي ٿو.

مون مٿي نهايت ئي معتبر ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. ان مان ٻہ يعني مولانا آزاد ۽ وي- پي مينن هندستان جا آهن. باقي مصنف غيرجانبدار انگريز ۽ امريڪن آهن. سائين جي- ايم- سيد نوٽ ڪيو هوندو تہ مون ڪنهن بہ پاڪستاني مصنف جو حوالو ڪونہ ڏنو آهي ڇو جو ائين ڪرڻ سان جانبداريءَ جو الزام لڳي پئي سگهيو. مان گهران ها تہ چوڌري خليق الزمان جي ڪتاب (Path way to pakistan) چوڌري محمد علي جو ڪتاب (Emergence of pakistan) سيد شريف الدين پيرزادي جو ڪتاب (Foundations of Pakistan) ڊاڪٽر اشتياق حسين قريشي جو ڪتاب(Strugglefor Pakistan) ۽ عبدالوحيد خان صاحب جي ڪتاب(Partilion for India) مان حوالا ڏئي پيو سگهان، پر مون ڄاڻي واڻي غيرملڪي مبصرن جا رايا پيش ڪيا آهن. هاڻ هر پڙهيل ماڻهو اندازو لڳائي سگهي ٿو تہ هندو ليڊرشپ جي تنگ نظري ڪري مسلمان پاڪستان ٺاهڻ تي مجبور ٿيا آهن جو هنن تصفيہ جون سڀ واٽون بند ڪيون. ان ڪري شاهہ سائين ۽ سندن پوءِ لڳن کي پرخلوص اپيل آهي تہ پاڪستان جي تاريخ لکڻ وقت سڀني حقيقتن کي منظر عام تي آڻين، جيئن پڙهندڙن جي ذهن ۾ مونجهارو نہ ٿئي. مون ١٩٤٦ع کان پاڪستان جي سياسي تاريخ لکڻ جي شروعات ان ڪري ڪئي جو ان ئي سال ١٠ اپريل ١٩٤٦ع تي مسلم ليگ جي مرڪزي ۽ صوبائي اسيمبلي جي ميمبرن دهلي ڪنوينشن ۾ ١٩٤٠ع جي قرارداد (جنهن ۾ رياستن جو ذڪر هو) ترميم ڪري هڪ آزاد مسلم اسٽيٽ پاڪستان جو مطالبو (جنهن ۾ اولهہ ۽ اوڀر پاڪستان اچي وڃن ٿا) ڪيو هو. سائين جي- ايم- سيد کي خبر هوندي تہ هيءَ ترميم بنگالي ليڊر ۽ شيخ مجيب جي سياسي گرو مسٽر حسين شهيد سهروردي مرحوم پيش ڪئي. ان وقت ڪئبينٽ مشن هندستان آيل هئو. ان ڪري ترميم جي ضرورت پيش آئي. هن ترميم متعلق سائين غلام مرتضيٰ صاحب ناراضگيءَ جو اظهار ڪندي خيال ظاهر ٿا ڪن تہ ١٩٤٠ع وارو نهراءُ مغربي پاڪستان جي ننڍن صوبن جي وچ ۾ هڪ عهدنامو هو جنهن جي بنياد تي سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي رهاڪن ان نهراءَ جي حمايت ڪئي. ان وقت پاڪستان جو قيام شڪي نظر آيو. ليڪن ١٩٤٦ع ۾ ملڪ جي ورهاست لاءِ اميد پيدا ٿي تہ مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ جنهن ۾ اڪثريت مسلم

اقليت وارن صوبن جي هئي، دهليءَ ۾ مسلم ليگ اسيمبليءَ ميمبرن جو ڪنوينشن سڏائي ان ۾ لاهور واري ٺهراءَ ڪي بدلي هڪ حڪومت جي تجويز پاس ڪئي وئي. اهو مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ جو ٽنڊن صوبن سان وعده خلافيءَ جو پهريون مثال هو." (اڳتي قدم صفحه ٥٦).

مان نهايت ئي ادب ۽ احترام سان گذارش ٿو ڪيان ته شاه صاحب جن جو مٿيون خيال نهايت ئي ڪمزور آهي. انصاف ڪربو ته ١٩٤٠ع جي قرارداد پاس ڪرڻ لاءِ ٽنڊين صوبن مان ڪيترائي اهڙا ماڻهو لاهور ويا جن ڪي مرڪزي توڙي صوبائي اسيمبلين ۾ ڪا نمائندگي ڪانه هئي. ان وقت مسلم ليگ ۾ نه ايتري جان هئي ۽ نه سندس عوامي مقبوليت. پر ١٩٤٦ع واري ترميم اسيمبلي (مرڪزي توڙي صوبائي) جي چُنڊ سون ميمبرن پيش ڪئي هئي جيڪي ١٩٤٥ع جي انتخابات ۾ پاڪستان ناهڻ لاءِ چونڊيا ويا هئا. اليڪشن ۾ مسلم ليگ جو هڪ ئي منشور "آزاد پاڪستان" ناهڻ هو. حقيقت ۾ هن ئي اليڪشن ۾ سائين جي- ايم سيد جو قائداعظم سان اختلاف ٿي پيو جو مسلم ليگ جو ٽڪيٽ قاضي محمد اڪبر ڪي مليو هو. انتخاب جي نتيجي ۾ پهريائين قاضي صاحب ڪي ڪامياب قرار ڏنو ويو هو پر بعد ۾ شاه صاحب جي اليڪشن پٽيشن ٽربونل (Tribunal) بحال ڪري ڪيس ڪامياب اميدوار قرار ڏنو. ١٩٤٥ع جي اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيل مسلم ليگي ميمبرن ڪي (Mandat) حاصل هو ۽ ڪين ١٩٤٠ع جي قرارداد ۾ ترميم ڪرڻ جو قانوني، اخلاقي ۽ آئيني حق هو. شاه سائين جو اهو فرمان ته ڪنوينشن (دهلي واري ۾) مسلم اقليت جي صوبن وارن ميمبرن جي اڪثريت هئي، حقيقت جي بلڪل ابتڙ آهي. وي پي مينن (V. P. menon) پنهنجي ڪتاب ۾ مسلم ليگ جي هن قرارداد تي بحث ڪندي لکي ٿو، "١٠ اپريل ١٩٤٦ع تي ڪئبينٽ مشن وارن جا انٽرويوز اجاجاري هئا ته جناح صاحب چُنڊ سون ڪان مٿي تازو اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيل اسيمبلي ميمبرن جو ڪنوينشن دهليءَ ۾ ڪوٺائي "آزاد پاڪستان" لاءِ هڪ قرارداد پاس ڪرائي، جنهن جي حد بنگال، آسام، پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان جا صوبا هوندا. ڪنوينشن ۾ اهو به فيصلو ڪيو ويو ته پاڪستان ۽ هندستان جي عوام لاءِ به آزاد دستورساز اسيمبليون هرهڪ ملڪ لاءِ آئين ناهڻ خاطر وجود ۾ اچن. مسلم ليگ عارضي گورنمينٽ ۾ شموليت لاءِ پاڪستان جي ڊماند ڪي لازم و ملزوم قرار ڏنو."
(Thes Transfer of Power in India P _ 246.247)

مٿين عبارت پڙهي سائين جي- ايم- سيد غور ڪرڻ سان سمجهي ويندا ته چئن سون ڪان مٿي نمائندا اقليتي صوبن مان ڪونه هئا. وي. پي مينن هرهڪ صوبي مان مرڪزي توڙي صوبائي اسيمبلي جي ميمبرن جي لسٽ فراهم ڪئي آهي جنهن مان مرڪزي ميمبرن جوڙ ڪرڻ تي مون ڏنو ته اقليتي صوبن جا ڪل اسيمبلي ميمبر ١٦٠ (هڪ سو سٺ) ٿين ٿا. باقي (ٻه سو چاليهه) ٢٤٠ميمبر مسلم اڪثريت وارن صوبن مان آيل هئا ۽ انهن مان به اڪثريت بنگال ۽ سنڌ جي مسلم ليگي ميمبرن جي هئي. ١٩٤٥ع جي اليڪشن کان پوءِ مسلم ليگ کي ٻن صوبن جي حڪومت بنگال ۽ سنڌ جي ملي هئي. بنگال ۾ وزيراعليٰ مسٽر حسين شهيد سهروردي مرحوم ۽ سنڌ جو وڏو وزير مرحوم غلام حسين هدايت الله هو. پنجاب ۾ يونينسٽ پارٽيءَ (Uninist) جو مسٽر خضر حيات خان ڪانگريس ۽ اڪالي دل (Akali Dal) جي حمايت سان وزيراعليٰ ٿيو ۽ سرحد صوبي جو وزيراعليٰ ڪانگريس جو ڊاڪٽر عبدالواحد خان صاحب مرحوم (خان غفار جو ڀاءُ) مقرر ٿيو. مٿين حقيقت مان ڳالهه صاف ٿي وڃي ٿي ته مسلم ليگ ڪنوينشن ۾ مسلم اقليتي صوبن جي اڪثريت ڪانه هئي. ١٩٤٠ع جي قرارداد کي معاهدو قرار ڏيڻ درست نه آهي.

گستاخي معاف! سائين جي- ايم- سيد کي غلط فهمي آهي ته الاسڪا هڪ آزاد رياست آهي. لکن ٿا.

"جيڪڏهن هندستان هڪ ملڪ شمار ڪبو ته امريڪا، ڪئنادا، ميڪسيڪو ۽ الاسڪا کي به هڪ ملڪ شمار ڪرڻو پوندو، ليڪن اهي ملڪ علحده علحده تسليم ٿيل آهن." (صفحه ٤٣)

حقيقت هيءَ آهي ته الاسڪا آمريڪا جي هڪ رياست آهي ۽ علحده تسليم ٿيل نه آهي. الاسڪا اصل ۾ روس جي قبضي ۾ هئي جا بعد ۾ آمريڪا کي روسي زار وڪرو ڪري ڏني. مشهور امريڪي رپورٽر جان گنٿر صاحب جنهن ١٩٥٦ع ۾ روس جو دورو ڪيو هو، پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو، "١٨٦٧ع ۾ روسي زار جي حڪومت الاسڪا ٻاهتر لک ڊالرن ۾ امريڪا کي وڪرو ڪري ڏنو. ان وقت آمريڪي سيڪريٽري سيورڊ (Seward) کي هن سودي ڪرڻ تي سخت تنقيد ڪئي وئي هئي، ڇاڪاڻ ته الاسڪا ۾ سون جي ذخيرن هوندي به ان کي ڪنهن نه قيمت جو سمجهيو ويندو هو."

(Inside Russia Today by Jhon Gunthar Penguin Series. P - 219)

خبر نه آهي ته ڪيئن شاه سائين ١٩٤٣ع ۾ تقرير ڪري

الاسڪا کي آمريڪا کان جدا ملڪ قرار ڏنو.
آخري ڳالهه تي پڻ ٿوري روشني وجهندس. سائين جي- ايم- سيد مذهب کي سياست کان جدا ڪرڻ تي هميشه زور ڏيندو آهي. پنهنجي ڪتاب "جديد سياست جا نورتن" ۾ مسلم سياستدانن کي مذهب کي سياست سان ملائڻ جو الزام ڏنو اٿس ۽ زير تبصره مهاڳ ۾ ان گناهه جو باربار ذڪر ڪيو اٿس. ان سلسلي ۾ رڳي هي گذارش ڪندس ته مذهب کي سياست سان گڏائڻ جو گناهه مسلم رهنمائن نه ڪيو آهي پر ان تي عمل سڀ کان اڳ ۾ مهاتما گانڌي ڪيو آهي. هندستان جي سابق صدر ڊاڪٽر راڌاڪرشنن مهاتماگانڌي متعلق انگريزي جي هڪ ڪتاب نالي (Mahatma Gandhi: Essays and Reflections on his life and Work) لکيو آهي. هي ڪتاب جيڪو پبلشنگ هائوس بمبئي مان شايع ٿيو آهي. پروفيسر راڌاڪرشنن پنهنجي مضمون (Gandhi,s Religion and Politics) گانڌي جو مذهب ۽ سياست، ۾ مهاتماگانڌي جا چيل انگريزي جملا نقل ڪري ٿو، جي اصل شاه صاحب جن جي خدمت ۾ پيش ڪجن ٿا. ان کي پڙهي ڪين اطمينان ٿيندو ته بقول گانڌي، "جا سياست مذهب کان خالي هجي هو اها سياست ئي نه ڄاڻي." هي ساڌو سياستدان هر معاملي ۾ ايشور کان رهنمائي طلب ڪندو هو.
گانڌي چوي ٿو:
(I want to identify myself with every thing that lives. in language of the Gita, I want to live at peace with both friend and foe. So my patriotism is for me a stage in my journey to the land of eternal freedom and peace. thus it will be seen that for me there are no politics devoid of Religion. They subserve Religion. Politics of Riligion are a death trap because they kill the soul Mahatma Gandhi. P _ 14)
اڄ ڪلهه سنڌ ۾ ڪيترائي ماڻهو ليندا جي گانڌيءَ جي پيرويءَ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن. پر افسوس جو مقام آهي جو ان جي باوجود الله تعاليٰ جي وجود ۾ يقين ڪونه اٿن. ڪين شايد خبر نه آهي ته گانڌي خدا جو ڪيڏو مڃيندڙ هو. گانڌي چوي ٿو ته مان هوا ۽ پاڻي جي بغير ته زنده رهي سگهان ٿو پر خدا جي بغير جيئرو رهڻ بنهه محال آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن گانڌيءَ جا پنهنجا چيل لفظ نقل ڪيا آهن. گانڌي چوي ٿو:
(Imay live without air and water but not without Him. You may pluck out my eyes, but that will not kill me. You may chop off my nose, but that will not kill me. But blast my

beliefs in God I am dead. P _ 15)
۽ سياست کي گڏ هلائڻ تي فخر محسوس ڪري ٿو. هر شخص جنهن هندو ازم جو مطالعو ڪيو آهي سمجهي سگهي ٿو تہ انساني معاملات جي هلائڻ لاءِ دنيا جي هن قديم مذهب وٽ ڪي بہ هدايتون ڪونہ آهن. هندو اسڪالر ان تي بحث مباحثو ڪري رهيا آهن تہ صحيح هندوءَ جو اهڃاڻ ڪهڙو آهي.

حيرت آهي جو خدا کي نہ مڃيندڙ هندو بہ پنهنجي مذهب کان خارج نہ سمجهيو ويندو. جواهرلال نهرو پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکي ٿو، "عام معنيٰ ۾ هندوازم شايد ئي ڪو مذهب هجي. هندو فلسفي چروڪا (charvaka) وانگي دهريت اختيار ڪندڙ شخص بہ هندومت ڪان خارج نہ آهي." (Jawahar lal Nehru: An autobiography lowe and Brydone Printers london 1955 ed: P _ 188) ياد رهي چروڪا مشهور هندو فلاسفر ٿي گذريو آهي جنهن کي رام، ڪرشن ۾ يقين نہ هوندو هو. ان هوندي بہ هو هندوازم جو علمبردار سمجهيو ويندو آهي.

ان جي مقابلي ۾ اسلام هڪ آفاقي مذهب آهي. ان جي مطالعي ڪرڻ تي مون ڏٺو تہ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ سياست سميت آهو انسان جي رهنمائي ڪري ٿو. نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم پهريائين مديني ۾ اسلامي رياست جو بنياد وڌو. ان جا سربراه پاڻ هئا. ان ۾ اقتدار اعليٰ خدا تعاليٰ جو هو. نبي صلي الله عليہ وسلم خدا جو نائب ٿي ان جو قانون ماڻهن تي نافذ ڪيو. رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي وصال کان پوءِ خلفاءِ راشدين هن رياست جو نظام قرآن ۽ سنت مطابق هلايو ۽ اڄ بہ دنيا ان کي تسليم ڪري ٿي. مشهور انگريز مصنف پروفيسر گبن صاحب (Gibbon) هن رياست کي عظيم ايمپائر سان ياد ڪري ٿو. پر افسوس آهي جو اڄ مسلم دنيا مان هي آواز اٿي ٿو تہ مذهب (اسلام) جو سياست سان ڪو واسطو ڪونہ آهي. اها هڪ وڏي ٽرئجڊي آهي، جنهن تي جيترو ماتم ڪجي گهٽ آهي.

مون مولانا آزاد جي ڪتاب ۽ ٻين مشهور ليکڪن جي ڪتابن مان تفصيلي حوالا پيش ڪيا آهن. شائقين حضرات اصل ڪتاب پڙهي خاطري ڪري سگهن ٿا. ان مان صاف ظاهر آهي تہ قائداعظم ۽ مسلم ليگ هندن سان پرامن نموني رهڻ لاءِ ڪافي قرباني ڏني ڪئبينٽ مشن پلان کي قبول ڪري گڏيل هندستان ۾ رهڻ قبول ڪيو هو. پر ڪانگريس وعده خلافي ڪئي ۽ نهروءَ جي تعصب، هٺ ڌرمي، احساس برتري ۽ ڪنهن کي موجود نہ سمجهڻ واري پاليسيءَ

ڪري مسلمان مجبور ٿي ويا تہ پنهنجو علحده خطہ حاصل ڪري ان تي پنهنجي نظريي مطابق حڪومت ڪن. هي مسلمانن جو فطري ۽ جمهوري حق هو، جنهن تي ڪين مطعون ڪرڻ زيادتي ٿيندي. سائين جي- ايم سيد ۽ ان جي معتقدين ڪي التماس آهي تہ تاريخ لکڻ وقت خبرداريءَ کان ڪم وٺن. يڪطرفہ ڳالهہ لکي مسلمان ليڊرن کي مطعون ڪرڻ زيادتي، حق ۽ انصاف خلاف آهي جو شاهہ سائين جهڙي هڪ صوفي بزرگ کي زيب نٿو ڏئي.

(بگٽي صاحب جون هي تنقيدي اصلاحي قسطون رهبر ڊائجسٽ جولاءِ ١٩٨٣ع کان سيپٽمبر ١٩٨٣ع تائين جي پرچن ۾ شايع ٿيل آهن.)